

EL PATRIMONI CULTURAL DE CARÀCTER ARQUEOLÒGIC I L'ENSENYAMENT. LA LÍNIA FORTIFICADA DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA “EL PUIG-CARASOLS”, UN EXEMPLE DE RUTA HISTÒRICA*

(...) un pueblo “olvida” cuando la generación poseedora del pasado no lo transmite a la siguiente, o ésta rechaza lo que recibió, o cesa de transmitirlo a su vez, que viene a ser lo mismo (...) Yosef Yerushalmi.

Josep Maria Burriel Alberich**

Miquel Rosselló Mesquida***

*Estracte de l'article “El patrimoni cultural de caràcter arqueològic i l'ensenyament. La línia fortificada de la Guerra Civil Espanyola *El Puig-Carasols*, un exemple de ruta històrica”. Publicat a *La Revista del CDLLVC* (2007)

El binomi arqueologia ensenyament és, des de fa anys, una realitat en constant desenvolupament arreu del món. Un bon exponent d'aquest tema a l'Europa occidental són els seminaris internacionals organitzats per la Universitat Autònoma de Barcelona a través de la seua Divisió de Prehistòria, la Unitat de Didàctica de les Ciències Socials i l'Institut de Ciències de l'Educació que han generant una interessant bibliografia. Aquests seminaris són un referent molt interessant per al tema que ens ocupa; han estat un fòrum perfecte on educadors i arqueòlegs donen compte de diverses experiències en les que la didàctica de la història té en moltes ocasions com escenari els autèntics llocs on esdevingué el fet històric que s'estudia.

La realitat però, en quant a la utilització dels jaciments arqueològics com vertaderes aules d'història a casa nostra, és relativament decepcionant si tenim en compte la gran riquesa patrimonial existent al nostre territori i els pocs jaciments arqueològics realment condicionats a les visites guiades. El poblat ibèric de La Bastida de les

Alcuses de Moixent (s. IV-III aC.) potser el millor exponent de jaciment arqueològic valencià en el que és possible efectuar visites de grups d'estudiants amb normalitat.

Malauradament una Comunitat com la nostra que aspira a ser referent cultural té encara molt de camí que recórrer en aquesta matèria, més quan encara es dubta, per exemple, de la conservació i protecció d'un patrimoni arqueològic tan valuós com el de les línies defensives bastides durant la guerra civil espanyola. Aquestes i moltes altres circumstàncies fan que una d'aquestes, la línia defensiva Puig-Carasols siga quasi desconeguda i pràcticament estiga desprotegida, amb alguna excepció com per exemple a Bétera (València) on alguns centres fortificats de l'esmentada Línia estan protegits al PGOU com a Bens de Rellevància Local. Aquesta protecció parcial i l'actual discussió no han servit per la seua posada en valor i el seu ús educatiu. Tanmateix, pensem que aquesta trista realitat no ha de ser un impediment per que siguen estudiats i visitats, tot el contrari, aquest abandonament ha de ser motiu per que

siguen reivindicats per la societat i protegits definitivament per la llei.

Context Històric

El context històric de la construcció de les línies fortificades és el de Guerra Civil espanyola, 1936-1939, és a dir, un dels moments més importants de la història contemporània d'Espanya. Aquest període ha estat molt estudiat en els darrers anys havent generat un gran volum bibliogràfic, però des del punt de vista material s'ha fet poc. A principis de l'any 1938 el govern de guerra va nomenar a l'estratega general José Miaja Menant, Cap superior de la zona militar de València. Aquest elaborà un pla estratègic per a la defensa de València que s'inspirava en la línia Maginot francesa construïda entre 1929 i 1933. L'estratègia consistia, a grans trets, en fer un escut de tres línies defensives principals: Línea Levante-Líneas de Teruel, Línea XYZ, la més famosa (entre la costa a l'altura d'Almenara, fins el riu Túria en Santa Cruz de Moya, Conca); i la Línea Puig-Carasols. Aquesta darrera, construïda a escassos kilòmetres de València va ser traçada, com el seu nom indica, entre la muntanya del castell del Puig de Santa Maria i la muntanya de Carasols (Ribarroja). Cadascuna d'aquestes comptava amb diferents centres fortificats

emplaçats en llocs estratègicament situats, sempre controlant els camins que es dirigien des del N, NO i O cap a València. S'edificaren nombrosos búnquers, i s'excavaren kilòmetres de trinxeres en la roca i galeries soterrànies. Els centres fortificats de la Línea Puig-Carasols els trobem als pobles del Puig, Rafelbunyol, Nàquera, Bétera, Moncada, Paterna i Ribarroja.

La Ruta de la Línea defensiva Puig-Carasols, 1938.

El recorregut proposat permetria (una volta condicionats els punts seleccionats) una visió de conjunt bastant completa del que va significar la *Línea*. Però mentre que la proposta no es concrete amb materials didàctics i les necessàries infraestructures, el 7 punts seleccionats per ells mateixos, de forma aïllada, permeten tindre una petita idea d'aquest patrimoni, tan recent com important.

La primera etapa de la ruta proposada, la més accessible, si més no, és la muntanya de la Patà al Puig de Santa Maria (L'Horta Nord de València). En aquest lloc, a més del diversos búnquers i trinxeres situats en la vessant N de la muntanya, hi ha un castell d'origen islàmic en el que s'han fet, recentment, excavacions arqueològiques. El castell es coneix com de Jaume I i d'Enesa.

Curiosament un dels búnquers (1938) es va instal·lar sobre una torre de vigilància exempta del recinte alt medieval. La visita compta amb l'al·licient de gaudir d'extraordinàries vistes panoràmiques.

Dins del terme del Puig hi ha altres dos centres fortificats: El Cabeçolet, junt a la via fèrria i ermitori, i al Cabeç Bort.

El Cabeç Bort és el segon punt recomanat del recorregut. En aquest cas el jaciment, les fortificacions, estan a cavall de dos termes municipals, els del Puig i de Nàquera. Aquest és, sense dubte, un lloc d'extraordinari interès cultural i, per descomptat, històric. Com en el cas anterior les trinxeres i búnquers es localitzen en la vessant N de la muntanya, l'accident orogràfic més important de la comarca de l'Horta Nord, 238 msnm. Una volta visitat el centre fortificat, el lloc ofereix altres atractius. Pràcticament des dels búnquers i trinxeres eix una senda que ascendeix suaument fins el cim de la muntanya. L'entorn paisatgístic, relativament ben conservat, és un valor afegit de gran interès botànic. La muntanya ofereix una rica i variada flora mediterrània amb alguns endemismes i, fins i tot, flora difícil de veure en altres llocs. A més a més, El Cabeç Bort o Muntanya del Piló, té un altre jaciment tan insòlit com atractiu, la

vessant sud de la muntanya fou en època moderna (s. XVIII) una pedrera de la que es va extraure pedra per la construcció d'alguns edificis i esglésies de la comarca, i fins i tot alguns elements de la portalada barroca de la seu valentina. La pedrera està perfectament integrada en el paisatge, de manera que sembla l'orografia natural del terreny. Per últim, al Cabeç Bort hi ha algunes construccions d'interès etnogràfic com són un aljub i corrals per a guardar ramats d'ovelles, tot relacionat amb el fenomen de la transhumància.

La tercera etapa del recorregut de la Línea Puig-Carasols és la muntanya dels Germanells, a Rafelbunyol. En aquest cas l'accés és bastant difícil (no recomanable per la seua dificultat). El topònim Germanells fa referència a què es tracta en realitat de dues petites muntanyes isolades, pràcticament idèntiques o bessones i aïllades pel mantell verd de l'Horta Nord. A la vessant N de la més oriental es localitza el centre fortificat dels Germanells. Conserva dos búnquers i centenars de metres de trinxera. Fa uns anys una transformació agrícola salvatge en la muntanya occidental va destruir un búnquer i desenes de metres de trinxera. Al cim es conserven restes d'un poblat de l'Edat del Bronze, pràcticament

inèdit. Com en casos anteriors, i altres que descriurem més endavant, de nou el centre fortificat se situa sobre o en les proximitats de jaciments arqueològics.

La quarta etapa de la ruta ens porta al terme municipal de Moncada, concretament al centre fortificat del Mas Blau. Aquest centre conserva 2 búnquers rectangulars amb 1 tronera que mira al N, 4 galeries subterrànies i centenars de metres de trinxeres excavades en la roca disposades en ziga-zaga. A més a més, a escassos 50 m compta amb un petit edifici d'època modernista que dona nom al lloc, el Mas Blau, on està prevista la localització del *Centre de Recepció i Interpretació* de la Ruta Puig-Carasols. En l'actualitat l'accés, encara que molt assequible per a les visites de grup, està restringit i es recomanable fer-se acompanyar. La quinta parada del recorregut ens porta al terme municipal de Bétera on hem localitzat fins a 5 centres fortificats: La Pelosa-Bofilla, Corral del Quirro-Lloma del Calderer, Mas d'Elias, Barranc de L'Hortolà i La Junquera-Mas Camarena. Encara que tot ells són molt interessants i sense problemes per ser visitats, destaquem el situat a la partida del Corral del Quirro. Aquest s'amaga en una pineda des de la que es controla les carreteres de Bétera a València per Godella i Bétera a

Moncada per Masies. En aquest cas les trinxeres, més de 400 m, dibuixen una corona circular a la que hi ha connectat l'únic búnquer que es conserva. Aquest, a diferència d'altres, té dues troneres que apunten les carreteres esmentades. Pocs metres al NE està l'alqueria islàmica de Bofilla, l'única alqueria andalusina excavada en la comarca; en la que destaca la seua torre de vigilància de 14 m d'alçada. Altre element patrimonial interessant del Corral del Quirro és la presència d'un gran catxirulo o caseta de pedra en sec, exemple perfecte d'arquitectura de tradició popular que avui en dia està en perill de desaparició si no es consolida i protegeix.

Les dues darreres etapes ens porten al terme de Riba-roja, comarca del Camp de Túria. L'etapa 6 és el centre fortificat de València la Vella, en la marge dreta del riu. El centre fou instal·lat al damunt d'un jaciment d'època visigòtica, únic a tota la Comunitat. De bell nou ens trobem amb la coincidència, més que significativa, que el centre fortificat de l'any 1938 es va construir sobre un jaciment arqueològic també de caràcter militar i defensiu. En aquest cas el paisatge és de gran bellesa a l'estar construït sobre penya-segats de la marge dreta del riu Túria. En l'interior dels búnquers es conserven alguns

grafitis que fan referència a la II República Espanyola. Es tracta d'un lloc molt accessible i d'indubtable interès històric, en el que tenim l'esperança que el projectat Parc Metropolità del Túria ajude a revaloritzar. Per últim, l'etapa 7 i final de la ruta proposada acaba en la muntanya de Carasols, la qual se situa a escassos 2000 m a l'oest de València la Vella. Es tracta del centre de majors dimensions dels construïts en aquesta Línea. Tota la muntanya està perforada i s'observen moltes casamates de formigó i troneres mirant a l'Oest, NO i N. Fou caserna militar durant molts anys. En l'actualitat està abandonat i amb futur incert. Molt prop de Carasols es localitza la vil·la àulica, també visigòtica, de Pla de Nadal (s.VII), jaciment que ha estat consolidat en els darrers anys per la Generalitat Valenciana i és visitable.

Referents

L'exemple més pròxim de la posada en valor d'aquest patrimoni el tenim a Sarrión (Terol) on sí que s'ha habilitat una *Ruta de las Fortificaciones Defensivas* per visitar búnquers i trinxeres de la Línea defensiva XYZ.

Altre exemple dels molts que podríem citar és el cas de la *Ruta Orwell* a la comarca saragossana de Los Monegros. En aquest cas el patrimoni es localitza

dins del terme municipal d'Alcubierre, o *Espais de la Batalla de l'Ebre* a Corbera d'Ebre. Aquests són alguns casos modèlics que esperem siguin exportats a l'àrea que ens ocupa.

Reflexió Final

A l'any 2000 i en relació amb el tema apuntàvem: “Recuperar, restaurar i gaudir d'aquests jaciments arqueològics és un immillorable recurs didàctic per reconstruir un episodi de la nostra història a través de fonts materials, testimonis vius dels fets. A més a més de ser una obligació legal” (Calvet, 2000: 68). I, també, ara volem afegir, un imperatiu moral, avui que la necessitat de la seua recuperació s'està qüestionant per alguns dirigents, provocant un debat de recent actualitat. Als que s'oposen a la recuperació d'aquesta memòria, contra aquesta *damnatio memoriae* moderna, són oportunes les reflexions de Y. Yerushalmi (1998): “Contra los militantes del olvido, los traficantes de documentos, los asesinos de la memoria, contra los revisores de enciclopedias y los conspiradores del silencio, contra aquellos que, para retomar la magnífica imagen de Kundera, pueden borrar a un hombre de una fotografía para que nada quede de él con excepción de su sombrero, el historiador, el historiador solo, animado

por la austera pasión de los hechos, de las pruebas, de los testimonios, que son los alimentos de su oficio, puede velar y montar guardia”. Donar a conèixer, des de l'objectivitat, aquests fets de la nostra història recent ha d'estar encaminat a reflexionar sobre la importància d'educar en i per la tolerància i la pau, i sobre valors democràtics (Morín et al., 2002: 24).

** Arqueòleg municipal de Moncada

***Arqueòleg municipal de Cullera

Bibliografia

- Calaf, R., Fontal., O., 2002: “El patrimonio cultural se enseña y se aprende”, *R & R*, 64, 26-29.
- Calvet, M., 2002: “Les trinxeres oblidades de la guerra del 36”, *El Temps*, núm. 855, 64-68.
- Morín, J., Escolà. M., Agustí, E., Barroso, R., Pérez, A., 2002: “Excavación arqueológica de un fortín republicano en la segunda línea de defensa de Madrid capital (1936-1937)”, *Boletín Ilustre Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias*, Boletín, 138, 17-24.
- Fernández, M., 2003: “Los museos: espacios de cultura, espacios de aprendizaje”, en: *IBER. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*. Nº 36 (Abril-mayo-junio 2003), 55-61.
- Fontal Merillas, O., 2002: “Procedimientos educativos para valorar el Patrimonio Cultural”, *Mérida ciudad y patrimonio. Revista de Arqueología, Arte y Urbanismo*, 6, 231-238.
- González Marcén, P., (ed.), 1998: *Arqueologia i ensenyament*. Actes del II Seminari. Treballs d'Arqueologia, 5, Barcelona.
- González Marcén, P. (ed.), 2000: *Recerca, ensenyament i patrimoni local: una visió des d'Europa*. Actes del III Seminari d'arqueologia i ensenyament. Treballs d'Arqueologia, 6, Barcelona.
- Hernández, F. X., 2002: "Sociedad, patrimonio y enseñanza", en *La Geografía y la Historia, elementos del Medio*. Aulas de Verano. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 245-277.
- Yerushalmi, Y., 1998: "Reflexiones sobre el olvido", en: Yerushalmi, Y.; Loraux, N.; Mommsen, H.; Milner, J. C. y Vattimo, G., *Usos del Olvido*, Editorial Nueva Visión, 2ª ed., Buenos Aires, 13-26.